Csongrád város 20. századi képi- és írott forrásai a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár gyűjteményeiben

Knézy Judit – Vörös Éva

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár 1896. évi alapítása óta gyűjti Magyarország és a Kárpát-medence magyarlakta területeinek mezőgazdaságára vonatkozó dokumentum- és tárgyi emlékeit. Az elmúlt 120 év folyamán nemcsak jelentős mennyiségű, de értékes fényképanyaggal is gazdagodott az intézmény.

A fényképgyűjtemény jellegzetessége, hogy az agrártörténet képi forrásainak legnagyobb bázisaként magában rejti a fotográfiákon keresztül mindazt a világot, amelynek megismeréséhez elsősorban a személyes megélt emlékeken és élményeken túl, a művészetek: irodalom, népdalok, képzőművészet, népi iparművészet alkotásai nyújtanak segítséget. Sok esetben azonban csak eredeti fotográfiák alkalmasak arra, hogy hitelesen visszatükrözzék a régmúlt pillanatait. Különösen igaz lehet ez a nem városi életmódot ábrázoló fényképek esetében, ráadásul egy igazán nagy utazó, de elsősorban fővárosi fotográfus lencséjén keresztül, még akkor is – és ezt ki kell hangsúlyozni –, ha a szóban forgó felvételek hivatalos minisztériumi megrendelésre készültek.

Írásunkban bemutatásra kerül az ún. Dél-alföldi munkásházakról Erdélyi Mór fotográfus által készített fénykép-együttes néhány darabja. Csongrád településéhez kapcsolódó fotográfiák mellett további fontos forrás a Magyar Faluszövetség által 1921-ben végzett országos felmérés, melynek a településre vonatkozó adatlapja megtalálható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Agrártörténeti Iratok gyűjteményében. További támpont a korabeli Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum és a fényképész között létrejött levelezés, melyből körvonalazódik a témára vonatkozó fénykép-együttes megrendelésének alapkoncepciója. A történeti forrástípusok megszületése között több mint két évtized a különbség. Mégis érdekes és fontos összevetni a képeket az írott források tartalmával, hiszen ezek nemcsak kiegészítik, hanem az idő vonalán haladva apró pontosításokkal hozzá is tesznek a település századfordulót követő két évtizedének még teljesebb helytörténetéhez. A kutatások úgy válhatnak még tökéletesebbé Csongrád vonatkozásában, ha a települést jól ismerő kutató az összes történeti adatot egybeveti, elemzi, kihasználva a fénykép és a dokumentum valóságot megközelítő, vagy azt pontosan ábrázoló szerepét.

A mezőgazdasági munkásházak fotográfiáiról több tanulmány is készült.[1] Megállapítható, hogy a fényképsorozat szorosan összefügg Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1901 és 1914 között megvalósított, ún. „mezőgazdasági munkásházak" építési programjával, illetve 1907. XLVI. törvényének eredményeivel.[2]

[1] Knézy 1994. 175–176; Knézy 2004. 83–103; Vörös 2012. 3–79; Vörös 2013.
[2] CJH 1908. 476–82.

A 131, jórészt matt celloidin technikájú fénykép-együttes felvételeinek többsége a Nagy-alföld településein készült: Békéscsaba, Csongrád, Csorvás, Hódmezővásárhely, Makó, Orosháza, Püspökladány, Szentes, továbbá Zenta, Munkács, a Maros-Torda vármegyei Baczkamadaras, Harasztkerék, Kibéd, Makfalva, Mezőfele, Mezőmadaras, Sárpatak, Sóvárad, Vajdaszentiván helyszínein. Eddigi kutatásaink legfontosabb eredménye a fényképsorozat pontos datálása, készítési technikájuk meghatározása, továbbá az a megállapítás, hogy országos tekintetben „1914 előttről rendkívül ritka és kevés az eredeti paraszti lakásbelsőről készített fényképfelvétel."[3] A fényképeken szép számmal szerepelnek szegényebb falusi iparosok műhelyei, amelyek fotografálása akkoriban ritkaság volt.[4]

Csongrád gazdasági, demográfiai, helytörténeti vázlata 1900–1929 között

Bodor Antal falukutató (1878–1955) az Országos Faluszövetség főtitkára, majd igazgatója irányításával elvégzett falukutatás 1921. évi négyoldalas kérdőívén feltett kérdésekre kapott válaszok összességéből sok adat kiolvasható Csongrád közállapotairól.[5] E felmérés adatai pontosítják, kronológiáját adják bizonyos gazdasági, társadalmi, kulturális stb. jelenségek meglétének. Segítségül hívjuk a fényképek tartalmának meghatározásához ismertetve a későbbi változásokat is, további források bevonásával.

Statisztikai táblázata alapján megállapítható, hogy 1910-ben a település lélekszáma 25310 fő volt, melyből 25259 volt magyar. A további nemzetiségi megoszlás a következő volt: 13 német, 11 tót, 3 szerb, 2 oláh. Vallásuk tekintetében a többség római katolikus, de a második legnagyobb felekezet az izraelita (514), majd a reformátusok (209), evangélikusok (54), kálvinisták (5). A jelentős számú zsidóság a kereskedelem élénkségére utal. A 20. századi Csongrád viszonylatában a leírottak alapján egy rendezett, folyamatosan prosperáló település képe rajzolódik ki. Hasonló fejlődésnek indult a környékbeli alföldi városokkal párhuzamosan, bár némi lemaradással (pl. Hódmezővásárhely, Szentes). Csongrád ennek alapján viszonylag fejlett kézműiparral, tanyás gazdálkodással, a homokos területeken szőlő- és gyümölcstermesztéssel, városi igazgatási szerepkörrel, először nagyközségként 1880-tól, majd rendezett tanácsi jogú városként 1923-tól.[6]

A korabeli felmérés[7] kielégítőnek minősítette a közutak állapotát, hiszen a vasútállomáshoz is megfelelő szekérút vezetett, az utcák gyalogjáróját aszfalt, a mellékutcákban tégla fedte. Villanyvilágítás is volt, melyhez egy közeli gyár villanytelepe szolgáltatott áramot. Azt is figyelembe vették, hogy a közeli Tisza és Kőrös további villamosáram fejlesztésére adhat lehetőséget. A vízellátásban sem volt hiány, közkút és

[3] Knézy 2004. 84.
[4] Knézy 2004. 85, 87.
[5] MMgMK AI, 6840 l.sz.
[6] Erdei 1977. 400.
[7] MMgMK AI l.sz: 6830

ivóvíz is volt. 240–260 m mély artézi kútból is volt 9, de további fejlesztéseket terveztek a vízművesítések terén is.

A mezőgazdaság tekintetében is fontos adatokat rögzít a kérdőív. A településhez tartozó birtokterület összesen 40530 kat. hold volt, melyből 37400 kat. holdon gazdálkodtak kisgazdák. Ebből 3000–3500 kat. hold volt a haszonbérletben birtokolt terület. A talajtípusok megoszlása: a terméketlen területfajtákból 426 kat. hold volt ártér, 220 kat. hold vadszik, 1700 kat. hold utak, illetve kopár területek. A helybeli kisgazdáknak a településen kívül is volt saját és bérelt földjük (3200 kat. hold) Bócsán, Gátéren, Tiszaújfaluban, Csépán, Szentesen. A terület legjobb minőségű földjeinek talaja vályog és fekete homok volt. Általában kettősforgót használtak, először tengerit, majd valamilyen kalászost, de többnyire búzát vetettek. Vannak további szántóföldi termesztéssel kapcsolatos adatok: árpa, rozs, zab, takarmányrépa, lucerna, dohány, kender, burgonya vonatkozásában is.[8] A térség mezőgazdasági terményei mindig nagyon jó minőségűek és híresek is voltak szerte az országban, melyek közül számtalan vált napjainkban hungarikummá.[9]

A kérdőíven feltüntették, hogy a legjobb minőségű szántók Bökény, Nagyrét, Kisrét, Kenderföldek területein voltak, míg a legrosszabb földek a kettőshalmi dűlőben, Kónya-széken. A természeti katasztrófák közül 1916-ban földárja, 1919-ben pedig árvíz pusztított Csongrádon, de veszélyt jelentett a peronoszpóra betegsége is. A trágyázást rendszertelenül használták, vagy nem is alkalmazták. A kisgazdák a szántóföldi munkáknál cséplő-, aratógépeket használtak.

A település élelmiszerellátásához fontos volt az állattartás feltételeinek fejlesztése is. Az adatok alapján egyértelmű, hogy a növény- és zöldségtermesztés jóval kedvezőbb adottságok között folyhatott. Jóllehet a közlegelő területének nagysága elegendő volt, 2400 kat. hold - minősége azonban közepes volt, mert elhanyagolták, hiszen nem terveztek fásítást és kutat sem. Az 1911-ben összeírt statisztikai adatok alapján legnagyobb számban sertést (12684) tartottak, majd a szarvasmarhát (5655), de jelentős volt a lóállomány (3214) és a juhtartás (2565) is.[10] A helyi vásárokon nem az állateladásra fektették a fő hangsúlyt. Így fontos megjegyezni, hogy a keddi és a pénteki piaci napokon a tej mennyisége éppen csak a településen élők számára volt elegendő: „Tejben szükséglet van, kivitel nincsen."[11]

Az 1929-ben újra összeírt adatok alapján némi változás állt be az állatállomány összetételében: a sertések száma ugyan csökkent (7654), de még így is megőrizte vezető szerepét. A juhállomány növekedésével (2687) a második legfontosabb ágazattá fejlődött, viszont a felére esett vissza a szarvasmarhatartás (2298) és kicsit csökkent a lovak (2471) száma is.[12] Baromfitenyésztésre vonatkozó adatok nem szerepelnek egyik forrásunkban sem. Viszont fejlett, kaptárrendszerű méhészettel főleg a település iparosai, gazda és tisztviselői foglalkoztak.

[8] MMgMK AI l.sz: 6840 Későbbi adatokat ld. Glass 1937. 21. és Nagy 2000. 9–10.
[9] Hagyományok Ízek… 2001. I. 28–218.
[10] Az 1900-as és az 1910. évi statisztikai adatokat használja Nagy 2003.9–10. is.
[11] MMgMK AI l.sz.: 6830.
[12] MMgMK AI l.sz.: 6840.

A térségben bizonyos arra alkalmas területeken (homok) kisgazdák, pár holdasok, de bérlők is kertkultúrás tanyákat létesítettek, intenzív művelésű fajtákat honosítottak meg. Ezzel kapcsolatos a gyümölcs-, csemegeszőlő-, zöldség-, (káposzta, salátafélék, paprikafajták) dinnyetermesztés, borászat, pálinkafőzés megléte is. Csongrád esetében a vegyes fajtájú és a nyári piros alma, több fajtájú cseresznye, a kajszi- és őszibarack, a mandula, dió és csemegeszőlő is fontos termények voltak. Feldolgozásuk és fogyasztásuk hagyományos módokon történt, vagyis főztek lekvárt, pálinkát és kevés mennyiségben aszaltak is. Terményeikkel nemcsak a helyi piacokon vettek részt, de helyi és messziről jött felvásárlók, valamint a szomszédos városok kofái is sűrűn felkeresték őket. Ez vonatkozott kisipari termékekre is.

A mezőgazdaság fejlett műveléséhez hozzátartozott a termények feldolgozásának folyamata is. Az ehhez kapcsolódó infrastruktúra megléte és kihasználtsága is fontos szerepet játszott a település gazdasági és ezzel párhuzamosan társadalmi fejlődésében: volt 3 gőzmalom, 7 gabonaraktár és 1 téglagyár is működött. Szövetkezeti alapon létesült a Keresztény Gőzmalom Részvénytársaság és a Gazdák Malma Részvénytársaság.

A település általános fejlődéséről 1921-ben nagyon sarkalatosan fogalmaz Kovács Elemér, Csongrád akkori főjegyzője: „Akadályozza a fejlődést a magyar parasztember konzervatív természete, bizalmatlansága minden új iránt."[13] Ez a vélemény éppen megerősíti a helybeli értelmiség általános megítélését is, miközben a település gazdasági és társadalmi intézményeinek, szerveződéseinek működtetésében éppen ők, elsősorban a tanítók vállaltak komoly szerepet. Önálló gazdasági iskolát szerveztek, ahol tanítás is folyt, de működött egy népkönyvtár is, amelyben 1900 óta ismeretterjesztő előadásokat tartottak. További szándék volt olyan falusi népakadémia létrehozása, melyben lelkész, jegyző, tanító, orvos, állatorvos, gazdatiszt hetenként gazdasági, egészségügyi, történeti, törvény magyarázó vagy más ismeretterjesztő előadásokat tartanának. Emellett jól szervezett közoktatás is működött (volt római katolikus és állami óvoda, iskola). Az egészségügyi területen 1921-ben 6 orvos, 12 okleveles szülésznő dolgozott a településen és három gyógyszertár is működött.

A kérdőív megállapítja, hogy Csongrádon földmunkásfelesleg volt, s ennek következtében többen kivándoroltak Amerikába, vagy elszegődtek kubikosnak.[14] Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a leírtak között szerepelt a lakáshiány. 1921-ben 200000 Korona eladási ára volt egy középszerű, tehát két lakószoba, konyha és mellékhelyiségből álló háznak. Jóllehet, folyamatosan osztottak ki újabb házhelyeket, volt építési szándék, amihez az építési anyag is rendelkezésre állt tégla, vályog, fa, nád formájában. Az első világháború előtt deszkát olcsón tudtak vásárolni, mert Máramarosból tutajon szállították le a faanyagot,[15] ezért igen elterjedt volt a deszka homlokzat készítése a Tisza mentén.

[13] MMgMK AI l.sz.: 6830.
[14] Viszonylag kevesen mentek ki Amerikába, pl. 1910-ben 74 fő-t rögzítettek. ld. A Magyar kir. korona... 1910 [...] 1912. 183. De 1921-ben nem írták, hogy hányan jöttek vissza. MMgMK AI l.sz: 6830.
[15] EA 23816. Pusztai 1988. kézirata 6. Nem mindenhol építettek deszkaoromzatú munkásházakat, pl. Makón sem. pl. MMgMK EF l.sz:11954.

Fényképek a mezőgazdasági munkások életmódjáról: házak és szobabelsők, lakók

Az 1907–1910 között megörökített ún. munkásházak (1. kép) fényképei betekintést azon újonnan épült házakkal kapcsolatosan adnak, amelyek a Darányi Ignác földművelési miniszter 1907. évi törvényének előkészítésekor és azt követően épültek. Nem a legszegényebb rétegek számára készültek, hanem azoknak, akiknek volt annyi jövedelmük, hogy a kedvezményes hitelek részleteit fizetni tudták, és családosak voltak, tehát a családfőn kívül volt még munkára fogható családtag is.[16] Egy 1937. évi értekezés szó szerint ezt mondta „a kubikosok az új telepeken laknak, a napszámosok a Belvárosban."[17] Az utóbbiak voltak a szegényebbek. Az 1921. évi felmérés a háziipari ágak közül a kosárfonást említi, melynek termékeit piacokon, ill. vásárokon értékesítik. A továbbiakban szerették volna megtanulni a szalmafonást, seprűkészítést, és ezzel keresni a téli időszakban egy leendő háziipari hitelszövetkezet szervezésében. Ehhez a nyersanyag rendelkezésre állt helyben.[18]

A hat csongrádi fénykép közül egy a felépült munkásházakból álló utcát, egy tornácon társalgókat, kettő szobabelsőt, kettő varró-hímző leányt ábrázol.

Egyetlen kép került eddig elő a csongrádi munkásháztelep utcáiból (2. kép), egy már felépült utcasor két oldala.[19] Az 1921-es adatok szerint 376 munkásházat számoltak össze ebben a városban, ez az összes lakóházak számának nem érte el a tizedét se. Nem tudni, hogy mennyi házra lett volna még szükség. 1921-ben lakáshiányról és folyamatos telekkimérésről beszéltek, de a szükségleteket valószínű ekkor sem volt lehetséges kielégíteni. Ismert, hogy 1937-ben a napszámosok és kubikusok száma már elérte a város lakosságának egynegyedét.[20] Ezért folytatódtak a kedvezményes lakóházépítések az 1941–44-évi ONCSA program keretében. A várost övező négy lakótelep folyamatosan épült, szegény emberek lakták.[21] Bokros puszta is Csongrádhoz tartozott, ahol tanyák épültek, cselédek, pásztorok tartózkodtak állandóan kint, de kubikosok is: talicskások és kordésok.[22] Itt is a tulajdonosok maguk kellett, hogy készítsék a kerítéseket és kapukat is. Nem derül ki, hogy az 1907 előtt épült utcasor melyik telepen, utcában épült, de az építési technikát, beosztást, külső formát illetően eligazít bennünket. Így munkánk hiánypótló.

A 1907-es XI. VI. törvénycikk apró betűs mellékletében csak annyit ír Darányi, hogy Csongrádon is jelentős eredményt értek el, de számszerű adatokat nem hoz.[23]

[16] CJH 1908. 476-85.

[17] Glass 1937. 21. A kubikusok és családtagjaik is el kellett, hogy szerződjenek más munkákra is, hogy meg tudjanak élni.

[18] MMgMK AI l.sz: 6840.

[19] MMgMK EF l.sz: 2013.14.3.

[20] Glass 1937. 21.

[21] EA 21 929 Dudás 1983. 3. Heringer telep, Piroskaváros, Keselyes telep. Oncsa telep Csak az utóbbiról tudjuk, hogy pontosan 1941–44 között létesült.

[22] EA 21944 Szarvas 1983.

[23] CJH 1907. 476–482. Szentesen 150 házból álló 240 négyszögöles telket 1905-ben, 1905-7 között 200 db telket osztottak ki Zalotay 1936. 136–141.

Az újonnan felhúzott házak nem követték lényegében a meglévő helyi, hagyományos paraszti házak telepítését, elhelyezését, beosztását, fedését.[24] A belsővárosi részben lévő, korábban készült házak nagyobb része kis előkerttel épült, mert voltak girbegurba utcák is. A ház előtti virágoskert jó fényt kapott, mert léckerítést emeltek és nem zárt deszkakerítéseket. A tégla vagy jól ledöngölt alapra vályog, tömésfalú épületeket készítettek. A jobb módúak az ács-, asztalosmunkát, vasalásokat, bádogot (tetőzet, homlokzat, kerítés, kis- és nagykapu stb.) helyi mesterekre bízták, és a szerkezeteknek, fűrészelt deszkadíszítéseknek széles arzenálja mutatta ügyességüket, amelyről egész fényképsorozatok és több pályázati munka is tanúskodik.[25] Még magyar elnevezésekkel is illették a különösebb mintákat, mint a „magyarbajusz." Sajnos a napsugárdíszű homlokzatok két típusáról nem emlékeztek meg e munkák. Az ONCSA építkezéseknél – a néprajzosok, műemlékes építészek javaslatára – készítettek itt is ilyet.[26] A régi paraszthá zaknál csak a nagyon szegény emberek oldották meg maguk a famunka egyszerűbb részét komolyabb díszítés nélkül.

A munkásházak építése idején a csongrádi paraszthá zak fedése többnyire náddal történt vagy hódfarkas cseréppel,[27] kedveltek voltak a csonka vagy félig csonkakontyos tetők is. Egyszobás házak már alig akadtak. Ezzel szemben a munkásházak helyét mérnökök mérték ki hézagos utcasorosra. A lakóudvar soros volt a keskeny telken, ezért egyvégtében fértek el a lakóház és a később saját erőből létrehozott gazdasági épületek. A tetőzet zsilipelt cserépzsindely volt, a beosztás háromhelyiségű: szoba-konyha és mellékhelyiség, valamint keskeny tornác. A falat minden valószínűség szerint téglaalapra vályogból rakták, a homlokzat hézagos deszkafedésű egy-egy nyílással. A kedvezmény valószínűleg csak a lakóházra vonatkozott, a kerítést, kaput saját erőből kellett létrehozniuk, s ezért egyszerűség jellemezte ezeket. Lehetett egy-két a többségtől eltérő beosztású ház, mint üzlet, szövetkezeti helyiség, középület, különösen a főbb útvonalakhoz közel. A fennmaradt fotón a munkásházak utcájának jobb oldaláról egyes részletek nehezen kivehetők. Itt a házfalakra, kerítésre árnyék vetődött a fotózáskor. A képen mintegy 20 épület látszik a sáros, feltúrt kocsiút két oldalán.[28] A házakat jól ledöngölt járda szegélyezi, a járdákat árok választja el a kocsiúttól. Sok facsemete nem sokkal előbb kerülhetett a járdaszélekre, de vannak valamivel nagyobb fák is. A jobb oldalon lévő első telek kerítése álló keskeny deszkákból áll, a következő házé inkább téglából rakott, a további két-három kerítés tégla alapra rakott deszkából való lehet. Az előtérben látható

[24] Góg – Uhercsák (kézirat) 1967.

[25] Ld. Dudás (kézirat) 1983; Palásti (kézirat) 1972; és Pusztai (kézirat) 1988. Az 1952. évben Szabó Mátyás is készített fotókat még a cigánytelepről és halásztelepről is, ld. a Néprajzi Múzeum EF gyűjteményében.

[26] Vass – Valkony 2005. 59. Kettő fényképét közlik: Csongrád, Batsányi János utca 1. és 7. sz.

[27] A Magyar Korona… 1913. 182–183. Az 1910-es statisztikában már szerepelnek az újonnan épített munkásházak is, az összes ház 4651. Kő- vagy téglafalú 98 db, kő- vagy tégla alapú vályog- v. sárfalú 1950, csak vályog- vagy sárfalú 3265, fa- és más falú 29. A tetők: cserép, pala, bádog 1376, zsindely vagy deszka 1087, nád vagy zsúp 2188. Ekkor még a vályogfalak többségben voltak, a nád- vagy zsúptetők mintegy a házak felén díszlettek.

[28] Glass 1937. 21. írja, hogy 1935. év körüli időben követték ki az utcákat nem írja, hogy melyik városrészben.

ház fedele csüngő szarufájával meghosszabbított, és alatta a tornác eleje befalazott. Ebből nyílik az ajtó. Több ilyen tornáckiképzés is van más alföldi munkásháztelepeken is a zárt kerítéssel együtt. Az lehetett a cél, hogy ne lehessen belátni az udvarra. Az elülső háznál a befalazott tornác elejéből nyílik az ajtó. A függőleges deszkákból álló homlokzat alatt a fal le van meszelve, de egy nagyobb négyszegletes felületen sötétebbre festve egyetlen nagyobb méretű (kb. 80 cm magas) ablakkal. A nyeregtetős lakóházak teteje elől meghosszabbított az eső elleni védelemként, és keskeny léccel van védve, de vízvető nélkül, a tetőcsúcsok belső sarkába kis rácsos deszkadíszt helyeztek el, felül toronydísz ékeskedik.[29] Nem látni, de mintha ezek a tetők magasítva lennének, mivel rakodóhelyük az új háztulajdonosoknak még sokáig nem volt. Jól kivehető a baloldali első ház. Ennek minden falrésze meszelt, de alul lábazatként körbe sötét csík van festve feltételezhetően a tégla alapzaton. Az utcára két nagyobb ablak – kb. 80 cm magas – nyílik, kétrétegű lehet, egyiknek felső része ki is van nyitva. A kiskapu és a kerítés függőleges deszkákból áll, a kapu szintén a befalazott tornác részből nyílik. A deszkaoromzat szintén egyszerű, szegőléce alatt galambdúcok. A következő háznak csupán egy ablaka nyílik az utcára. A képen lévő emberek közül két férfi fehér gatyában sötét, rövid kabátban, kalapban mezítláb áll a kocsiúton, a baloldali első ház tornácajtaja előtt kendős fiatalasszony ölel át egy kisdedet, hosszú ujjú blúz, bő szoknya és kötény van rajta.

A csongrádi tornácrészlet[30] (szakneve törött tornác) – az ott tartózkodó személyekkel – csak a szoba és konyha előtti részen van (3. kép). Hasonló típusok Püspökladányban, Szentesen is előfordultak a munkásházak között.[31] Vitatni lehetne, hogy munkásház-e, vagy módosabb paraszt otthona-e, mert eltér az utcasoron látható épületektől, tornáca szélesebb és vaskos téglaoszlopok szegélyezik. Valószínű befőzési munkafolyamatot akart ábrázolni a fényképész. A tele befőttes üvegek és világos zománcú kétfülű mosogatótál „vájling" mellett az egyik asszony valamit vagdal, miközben a gazda pipázik és vendégével beszélget. E széles tornácon elfért a díszes, asztalos készítette fakanapé, áttört díszű, felül középen csúcsos, barokkos háttámlával, két oldalt kifelé hajló karral, van előtte konyhaasztal viaszosvászonnal letakarva, és egy szék is. A háttérben városias öltözetű személy ül, valószínű a fényképész segédje. Feltűrt függöny látszik a bejárati ajtón, mellette két oldalt sötétebb színű csík talán csempesor, hátrább talán kis ablak, alatta hokedli, rajta szintén zománcos tál. A női ruházat jól mutatja a korabeli öltözéket. A háziak viselkedése ünnepélyes, beállított. A fiatalabb asszonynak kontyba van téve a haja a fejbúbja alatt félgömb alakban, de nincs rajta kendő. Bő ujjú könyök alá érő, kézelős és fodorban végződő világos színű női ing van rajta felül, lent is világos, bő szoknya, mely a bokájáig ér. A szoknya fölé a test elejét fedő sötét sima kötényt kötött, mely majdnem a szoknya aljáig ér. Az idős asszonynak hasonló az inge, nem annyira bő az ujja, de az is kézelős, hosszanti csíkozású, és látszik, hogy mellévarrott ujjú (alkatrészei nyakba ráncoltak). A fejére

[29] A ház leírásában Barabás – Gilyén 1979. által megadott szakkifejezéseket használjuk, pl. laza sorházas, nyeregtetős, állóhézagos deszkaoromzat, kiugró oromcsúcs stb.

[30] MMgMK EF l.sz: 11956. Törött: nem ér végig a ház hosszanti homlokzatánál. Barabás – Gilyén. 1979. 98.

[31] MMgMK EF l.sz: 11941. Szentes MMgMK EF l.sz: 1008.

sötét kendőt vett, melyet előre kötött. A földes padló karikára van locsolva, mint a földes padlójú szobáknál is szokás. Ez is mutatja, hogy a kevés hely miatt a tornácok is rakodó-, munka- és lakótérnek számítottak.

Két szobabelső fényképe egészen bizonyos, hogy a munkásházakban készült, az utca felé eső szoba részletét ábrázolják az ablakokkal. Nem látható a szobát fűtő boglyakemence és környéke. A korabeli ízlés szerint már mellőzték a sarokpados szobaelrendezést az ünnepi ún. szépszobában, illetve a szegények egyetlen szobájában is. Helyette a párhuzamos elrendezés vált általánossá, azaz két felvetett ágy a hosszanti falak elején állt egymással szemben közel az ablakhoz, de aki tehette, eléjük még párban egy-egy fennálló szekrényt is tett.[32] Ha csak egy felvetett ágy volt, akkor aszimmetrikussá vált a berendezés, de a fakanapé általában az utca felőli ablakok alá került és elé az asztalt helyezték annak két oldalára a székekkel. Néhol a felvetett ágy mellé állítottak egy-egy széket. Fontos volt, hogy a fiókos sublótnak is aránylag világos helyet találjanak, mert erre kerültek a díszesebb tálalóedények, ajándékok, dísztárgyak. Míg a fazekas termékek a konyhába kerültek, a szobát a gyári áruk, apróbb díszek áradata gazdagította. Ezeket többnyire a fiókos sublótra halmozták, mint a keménycserép és porcelán tálaló és díszedények, díszbögrék, vázák, kegytárgyak, talpas tükrök, de a háziiparosok készítette kosárkák, dobozkák, művirágok is itt kaptak helyet. Mivel még nem volt villany, függő vagy talpas petróleumlámpák is kellettek a szobában. A nagyobb bútorokat, mint a fakanapét, asztalt, ágyat a szép vagy első szobába, asztalosoknál rendelték meg, de előfordult, hogy árverezésen vették olcsóbban.

Az egyik csongrádi szoba[33] (4. kép) két ablaka kétrétegű és az utcára nyílik, egyiknek nyitva van az egyik támlája. Függöny nincs rajtuk. Nincs sarokpad. Baloldalt magas, többfiókos sublót van, felül leterítve és mindenféle apróság van rátéve, főképp tálalóedények. A két ablak között felül egy nagyobb és alatta párban két kisebb kép. A szokásos fakanapé az ablakok alá került, támlája felül, középen csúcsosan kiképzett, két oldalt kartámlái kifelé hajlanak. A mennyezet világosan látszik a hosszanti mestergerendával és deszkafödémmel. A mestergerendára valószínű búzakoszorú van akasztva. Jobboldalt a felvetett ágyak alsó kétharmada mintás, gyári készítésű szövettakaróval fedett, felette széles méretű, csipkés végű, géppel stikkelt vánkossor, a középsőre egyetlen darab van még felülre téve. Az ágy fölé két képet akasztottak, és elé két lécvázas, háttámláján hárompántos, felül fűrésszel mintázott szélű székek állnak, egyikre felálló egyfülű fonott karkosár van téve. A fakanapé előtt nagyméretű, esztergált lábú ás keresztpántos magas asztal áll szövetabrosszal letakarva.

A másik szoba[34] (5. kép) utca felőli két ablaka két függönytartóval és csipkés függönnyel van ellátva, hasonló az udvar felőli ablak is. Az utca felőli fal közepén aránylag nagyméretű, felül díszes keretű tükör van, a bal sarokban súlyzós óra. Itt, elől az ablakok alá került a három fiókos sublót, mindegyik fiókot egy-egy porcelán gombbal lehet nyitni. A sublót terítője felett apró tárgyak tobzódnak: óra, talpas tükör, porcelán bögrék és tányérok, különféle üvegek, képecske (fotó) és talpas petróleumlámpa.

[32] K. Csilléry 1980. 18. Pl. Püspökladányban a MMgMK EF l.sz. 11940.

[33] MMgMK EF l.sz: 10031.

[34] MMgMK EF l.sz: 2013.15. l.

Jobboldalt van az egyetlen látható felvetett ágy, alsó harmadát szövettakaróval védték, felette egy sor csipkés végű díszpárna. Baloldalt az ablak alá került a fakanapé és elé az asztal két székkel. A leterített asztalon légyfogó van. A sublót és az ágy között a falnál kicsi hántolt héjú, vesszőből font gyerekszék áll a földön.

Vitatott kérdés, hogy a mezőgazdasági munkástelepekre költöztek-e elszegényedett iparosok, vagy kiöregedett mesterek. Csongrádról nincsenek ilyen műhelyt ábrázoló képek. Szűcs Judit a helyi iparosok kapcsolatrendszerét vizsgálva megállapította, hogy a helyi iparosok igyekeztek beilleszkedni a város társadalmába, kapcsolatot tartani minden réteggel. Általában nemcsak iparukból éltek, egyeseknek tanyájuk is volt, bár földműves munkára bérlőket vagy kisegítőket vettek fel többen. Azonos gazdasági szinten velük a 10–15 holdas kisgazdák voltak, akikkel szorosabb kötelékeik akartak, beleértve a házasságkötéseket is.[35] Egészen bizonyos, hogy háziiparral is próbálkozók pl. apró fatárgyakat faragók, kosár- és székfonók, parasztácsok, vályogvetők stb., lakhattak ezekben a munkásházakban vagy pályakezdők, akik műhelyt másutt béreltek. Kubikus családokból szerveződött talicskás és kordés mesterek is kezdhették e helyeken tevékenységüket.[36] Mindenesetre a varrónők, hímzőnők leginkább megtalálhatók voltak ezekben az utcákban, hacsak nem sikerült módosabb helyekre jutniuk idővel. A Nagy-alföldi mezővárosok, városok asszonyai, leányai a 20. század elején már nem jártak a korábbi hagyományos paraszti, pl. házivászon felsőruházatban, viseletük sok tekintetben követte a polgári divatot, eleinte a gyári anyagok felhasználása, majd a szabás terén is. Már nem asszony- vagy vásáros szabókhoz fordultak, ha finomabb ruhafélére volt szükségük. Már a 19. század utolsó harmadában szerepet játszottak a nagyobb falvakban is a képzett varrónők, akik először kézzel varrtak, hímeztek, átvették a spontánul hímzésből élő nők szerepét, majd megjelentek a varrógépek is, velük ügynökök és oktatók is. Háztartási tanfolyamokat a földművelésügyi minisztérium is rendszeresen szervezett az 1880-s évektől, varrógéppel kapcsolatos tudnivalók terjesztésére maguk a gyárak is küldtek oktatókat.[37] Legelőször árvaházakban adtak ilyen szakmát a leányok kezébe, majd az ismétlő és gazdasági iskolákban, líceumokban tanítottak varrást. Ügyesebb varrónő el is tudta tartani magát és családját is. Erdélyi Mór észrevette e szakma jelentőségét és fotózta is a varrónőket (6-9. kép) paraszti környezetben 1910 körül.[38]

Egy varrógépen dolgozó nő[39] (8. kép) nagyméretű, hosszú csipkefüggönyös ablak mellett ül lécvázas, asztalos gyártotta nyersszínű széken. Az ablakközökben nagyméretű a tükör is, látszik benne a szobában lévő leterített asztal. A tükör mellett angyalka kicsiny képe sejthető. A munkásnő hátul egy fonatba összefont hajat visel. Világos színű, aránylag bő, de sonkaujjú, lent kézelős blúza van, hosszú, bő, sötétebb szoknyája a bokájáig ér, e felett szintén sötét, hosszú félkötény van. Úgy tűnik csipkefüggönyt szeg be a gépen. A gépen Hongrie (Magyarország) felirat olvasható és lent lábítója felett egy templom domborműve látszik.

[35] Szűcs 1992. 157–163.
[36] EA 18424 Korkes 1976. Nemcsak helyiek vették áruikat, de kereskedők, felvásárlók is.
[37] Pedagógiai Lexikon 1978. 17–18; Knézy 2008. 490.
[38] Zentán is kb 1910-ben. MMgMA EF 2013.67.1 és ugyanott 2013.68.1. ltt még próbababa is van.
[39] MMgMK EF l.sz. 2013.17.1.

Hímző leányról két kép is van. Egyik kissé rendezetlen szobát ábrázol, ahol a magas ágyra csak rá van dobva a szövet takaró. Ez a kép kissé homályosabb, csak a középen ülő leány alakja, profilja éles. A másik kép[40] beállított, de éles és jól mutatja a részleteket (9. kép). A szokásos módon vetették fel az ágyat, az alakon is világosabban látszik a ruházat szabása, mintázata is. A lány mögötti ágy alsó része le van takarva mintás szövettakaróval, tetejére három széles fekvő csipkésvégű vánkost tettek és a középső tetejére pedig csak egyet. Az asztalon gyári készítésű mintás szövettakaró, a virágok jól kivehetők rajta. Tetején a varrnivaló és egy kagylódíszekkel körbevett tűkészlet-remekmű, mellette gyöngyök vagy gombok. A leány lécvázas, három vízszintes lécből álló világos színű, támlás széken ül szemben. A haja hátra fogva, bizonyára egy fonatba fonva, mint a másik képen. Fülében fülbevaló jól látható. A ruházata egyáltalán nem mondható köznapinak, azonos az alsó és felső rész anyaga: világos, maga színében rózsás, csipkés, lehet, hogy egybe ruha, de szoknyarésze igen bő. Sonkaujjú, fent elég bő, de könyöke felett kis bevarrások vannak, melyek függőlegesen enyhén szűkítik, a könyök alatt bővebb és lent széles kézelője fodorban végződik. Úgy tűnik, elöl-hátul nagy négyszegletes, körben fodros gallér borul a vállára és mellére. Felvette szép ruhájára a hosszanti vékony csíkokkal tarkított félkötényét, mely éppúgy a bokájáig ér, mint a szoknyája.

Csak töredéket tudtunk megmutatni Csongrád város 20. század eleji gazdálkodásának, társadalmi rétegeződésének jelzése mellett a kisebbséget alkotó szegényebb réteg, a mezőgazdasági munkások otthonából a pár fényképpel.[41] Ha elgondoljuk, hogy az itteni kubikusok bejárták, végigdolgozták az egész országot behálózó vasutak mentét, részt vettek árvízvédekezéseknél, csatornák létrehozásában és földmunkák végzésében, elgondolhatjuk, hogy mennyire nem voltak megfizetve és megbecsülve még e kedvezményes kicsiny otthonok megszerzése ellenére sem. Megvolt az igényük a szép házra, otthonra, jól elrendezett szobára, megfelelő környezetre. Amennyire lehetett, igyekeztek a paraszti modellt követni ezzel is mutatva, hogy a közösséghez tartoznak. Sokkal többet kellene tudnunk róluk és sokkal több dokumentumot feltárni, hogy jelentőségüket megérthessük. Valamivel több, amit a részes aratók, s cséplők, summások, mezőgazdasági gépek mellett dolgozók életéről tudunk, pedig ez az aránylag jól fejlődő, adottságait jól kihasználó város ezeknek is köszönhette előre jutását. Írásunk csak egy szeletét érinti a munkásházakba költöző csongrádi szegényparasztok, földmunkások, szegényebb iparosok életmódjának, otthonteremtésének. Mivel közöttük, tehát nemcsak kubikusok voltak, nem volt indokolt kitérni a róluk szóló bőséges szakirodalom eredményeire. A város híres néprajzosa, Katona Imre alapos, pontos néprajzi munkái, köztük a remekműnek számító kubikusok életmódjáról szóló könyv is.[42] Általában a munkavállalás és végzés körülményeire, életmódjuknak, munkájuknak az otthonuktól, városuktól távol töltött idejére koncentrál és kevésbé teszi a hangsúlyt arra, hogy saját otthonukban ők és családtagjaik hogyan éltek.

[40] MMgMK EF l.sz. 2013.16.1
[41] A csongrádi Tari László Múzeumba bekerült Erdélyi Mórnak jelentős mennyiségű fényképhagyatéka, negatívok, előadás szövegek stb., amely feldolgozatlan, talán ennek megismerése még többet elárulna e városról és környékéről.
[42] Katona Imre 1957.

IRODALOM

A Magyar Korona Országainak…
1904 *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása* Új sorozat 2. kötet Budapest 182–183.
1913 *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. .Új sorozat második rész 48. kötet Magyar Statisztikai Közlemények Budapest 371.
Barabás Jenő – Gilyén Nándor
1979 *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 5–185.
CJH
1908 *Corpus Juris Hungarici.* Budapest, 5–185.
Erdei Ferenc
1977 *Város és vidéke.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Glass Imre
1937 A mai Csongrád. In: Csíkváry Antal szerk.: *Vármegyei szociográfiák. Csongrád vármegye*. II. Megyei városok és községek. Budapest 21–30.
Hagyományok, ízek…
2001 *Hagyományok, ízek, régiók.* Felelős szerk.: Farnadi Éva. Budapest, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium kiadása, Agrármarketing Centrum, 28–218.
K. Csilléry Klára
1980 Kanapé. *Néprajzi Lexikon* 3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 18.
Knézy Judit
1994 Az alföldi mezőgazdasági munkáslakások berendezése. *Ház és Ember* 9. Szentendre 175–194.
2004 Erdélyi Mór és a mezőgazdasági munkásházak fényképsorozat. In: Fejős Zoltán szerk.: *Fotó és Néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Tabula könyvek* 6. Budapest, 83–103.
2008 Háztartási iskolák, tanfolyamok és a táplálkozási kultúra alakulása a 20. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLVII. Miskolc, 489–513.
Katona Imre 1957 A magyar kubikusok élete. Budapest, Knézy
Pedagógiai Lexikon
1978 *Pedagógiai Lexikon*. III. Főszerk.: Nagy Sándor. Budapest, 17–18.
Szűcs Judit
1992 Az iparosság Csongrád mezőváros társadalmában. In: Lengyel András szerk.: *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 157–161.
Vass Erika – Valkony Károly
2005 Napsugaras házak a Dél-Alföldön. *Ház és Ember 18.* Szentendre, 53–80.
Vörös Éva
2012 *Erdélyi Mór fotográfiái.* In: Estók János szerk.: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Tárgykatalógusai 3*. Kiadja a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 5–79.
2013 Egy kiállítási bábu története. *Apertúra* XIII. évf. 2013. szeptember. http://www.mafot.hu/apertura.html#apertura_201309 (megtekintve 2016. október 11.)
Zalotay Elemér
1936 Társadalmunk a második évezred küszöbén. In: Csikváry Antal szerk.: *Vármegyei monográfiák.* 136–141.

KÉZIRATOK

Dudás Lajos
1983 *Csongrádi kerítések és kapuk.* Néprajzi pályázat, 1983. Néprajzi Múzeum, EA 21929 lt.sz. 90.p. 142 fotó.
Góg Mihály-Uhercsák György
1967 *Csongrád belváros*. Felmérések. Vedres István Építőipari Technikum pályázata, 1967. Néprajzi Múzeum, EA 15684 lt.sz. 43. p. 24 r. 22 f. 2 tkp.
Korkes Zsuzsa
1976 *A talicska készítése Csongrádon és Szentesen.* Néprajzi Múzeum, EA 18324. lt.sz.
Palásti Pál
1972 *Csongrád belvárosi házak díszei.* 1972. Néprajzi Múzeum, EA 17529. lt.sz. 38.p. 152 r.2 tkp.
Pusztai Krisztina
1988 *Csongrádi deszkaoromzatok.* Néprajzi pályázat. Néprajzi Múzeum, EA 23816. lt.sz. 42.p. 72 rajz.
Szarvas Erzsébet
1983 *Népi életmód Bokroson*. Néprajzi pályázat 1983. Néprajzi Múzeum, EA 21944 lt.sz.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA

EA	Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára.
EF	Néprajzi Múzeum Ethnológiai Fényképtára.
MMgMK AI	Magyar Mezőgazdasági Múzeum Agrártörténeti Iratok Gyűjteménye.
MMgMK EF	Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek gyűjteménye.